

Somorjai Szabolcs

Mikrotörténelem a csatatéren

Ismert paradoxon: a hadtörténetírás leginkább a békeidők hadseregét szereti tanulmányozni.¹ Érdekes módon maga az esemény, ami a hadtörténelem kapcsán talán elsőként jut mindenkinek az eszébe, vagyis a *csata* többnyire teljesen háttérbe szorul a legtöbb narratívában.² Sok esetben még akkor is, ha az adott munka, legyen az tanulmány vagy könyv, épp a csatát ígéri a címében.³ Magától értetődően arról rengeteget írnak a történészek, hogyan választották ki a vezérek a csatamezőt, miként állították fel csapataikat, mit terveztek, abból mi valósult meg, illetve számba veszik az erőviszonyokat, a csapattestek elhelyezkedését, az időjárást, a terepet stb. De a csaták megjelenítése általában gondot okoz. Néha már egyenesen úgy tűnik, mintha a történészek menekülni próbálnának a csatáktól, és e törekvéseik közepette maga az esemény egyre kevésbé lesz fontos, majdhogynem el is tűnik. Ugyanakkor minél nagyobb volt az adott csata hatása, annál inkább fordulnak a dramatizálás felé: nyelvi eszközökkel próbálják annak nagyságát hangsúlyozni, illetve a következmények súlyával mérik jelentőségét. Mindez azonban úgy történik, hogy közben a csatának mint élménynek a tapasztalata és megjelenítése elvész, helyette marad a többnyire időrendbe állított események sorozata és az egészet átható pátosz. Ha van valami közös a hagyományos és az 1970-es években erőre kapott új hadtörténetírásban (*new military history*), akkor ez az a pont, ráadásul utóbbi, ha lehetséges, még jobban igyekszik távolabbra kerülni a csatamezőtől.

Nem biztos azonban, hogy az esemény, azaz maga a csata tényleg olyan érdektelen történelmi szemszögből, hogy elég lenne pusztán csak az események sorrendiségével és rekonstruálási kísérletével foglalkozni. Ez is egy szükséges irány természetesen, de talán lehet más úton is haladni.

Gyáni Gábor 2006-ban írt vitaindító tanulmányában két hadtörténelmi munkát elemez.⁴ Mindkettőben ugyanaz a csata a téma, a középkori Magyarország

¹ Keegan 2000: 36.

² Magát a csata fogalmát bizonyára kellően lehet tágítani, beleértve annak előzményeit és utóhatásait is, vagy akár a diplomáciai tevékenységeket, a csatáig elvezető különböző döntéseket és történéseket is ide lehet sorolni, de a legtöbbünknek maga az összecsapás jut eszünkbe a szó hallatán, azaz a harci tevékenység. John Keegan is így gondolja (Keegan 2000: 343–346), és én is ebben az értelemben fogom a csata fogalmát használni a továbbiakban.

³ Csak egyetlen példa a közelmúltból: Gebei 2009 – a címmel ellentétben a tanulmány a csatához kapcsolódó diplomáciatörténetet elemzi alaposan és aprólékosan, de aki a csata leírására számít, az csalódnia fog: az ugyanis a tanulmány alig 10%-át teszi ki.

⁴ Gyáni 2007. Eredetileg: Gyáni Gábor 2006: Elbeszélhető-e egy csata hiteles története? *Metatörténelmi megfontolások. Hadtörténelmi Közlemények* (119.) 1. 121–133. Magáról a vita irodalmáról lásd bővebben Pollmann 2008: 123.

legnagyobb jelentőségű csatavesztése, amihez szorosan hozzá szokták kapcsolni az azt követő nagyjából másfélszáz éves török megszállást. Perjés Géza *Mohács*⁵ című munkájának alig 2-3%-a szól kifejezetten a csatáról, Szakály Ferenc szintén az 1526-os csatáról írt könyvében⁶ is 10% alatt marad a csata leírása.⁷ E műveknél persze nem szabad elfelejteni, hogy középkori eseményekről szólnak, kevés fennmaradt forrással, ezért inkább a nemzeti tragédiához elvezető előzmények kapnak hangsúlyos szerepet. Az igazi problémát azonban nem csak ez jelenti. Wellington így vélekedett a csatáról és annak átláthatóságáról:

„Egy csata története [...] sokban emlékeztet egy bál történetére. Néhányan visszaemlékezhetnek azokra az apró eseményekre, melyek nagyszabású hatásának köszönhetően aztán győzelem vagy vereség az ütközet vége, de egyetlen ember sem tudja utólag pontosan felidézni, milyen sorrendben és pontosan mikor zajlottak ezek az események, pedig végül is ettől válnak olyan fontossá.”⁸

Néhány óra leforgása alatt tehát rendkívül sok minden zajlik le, a történetész pedig kénytelen az analízis narratíváját összekapcsolni az akció narratívájával – már ha képes rá. Ez azonban nem mindig sikerül, az esetek jó részében a csataleírások szárazak, technikaiak és – a témából adódóan bizonyos fokig érhetően – katonások. Ez nem is meglepő, hiszen a hadtörténetészek a narratívák fent említett összekapcsolási problémáját éppen ezzel a száraz, precíz katonai stílussal kötik össze. Ezáltal azonban sikerül kitérniük nemcsak a rendszerezés kapcsán felmerült kérdések, de az emocionális problémák elől is: a résztvevő katonák tapasztalatai szinte egyáltalán nem jelennek meg. Így a csata bemutatása leginkább ólomkatonák tologatására emlékeztet egy terepasztalon, a legteljesebb érzelmi vákuumban. Megtaláljuk persze a dramatizálást Perjésnél is, hiszen a Magyar Királyság legnagyobb horderejűnek tartott csatájáról beszél, amelynek következményei közismertek, így mindenki tudja, hogy tragédiára kell gondolni. De mindezt Perjés úgy éri el, hogy közben maga a csata nem lesz drámai, csak a hatása. Perjés Géza történetesen katonatiszt volt történetész karrierje előtt, de ez a stílus egyébként is összefonódott a hadtörténetírással. Szigorú stílusa és leírási módszere tökéletes példája a fent leírt hagyományos hadtörténeti megközelítéseknek. Ahogyan John Keegan, napjaink meghatározó angol hadtörténetész értékel a *British Official History of the First World War* című sorozat szerzőinek munkáját: „anélkül alkottak meg egy igen alapos beszámolót a világtörténelem egyik legborzalmasabb tragédiájáról, hogy bármiféle érzelmüket kinyilvánították volna”.⁹

⁵ Perjés 1979.

⁶ Szakály 1977.

⁷ Gyáni 2007: 224.

⁸ Keegan 2000: 139.

⁹ Keegan 2000: 38–39.

Törvényszerű-e, hogy csak így lehessen írni a csatákról? Gyáni Gábor azt írja említett cikkében a mohácsi csata leírása kapcsán: „ne Brodarics ellenében, hanem sokkal inkább Brodarics tapasztalatai tükrében láttassuk végre mi történt 1526 késő nyarán a mohácsi síkon”.¹⁰ Amit Gyáni a cikkében ajánl, az tehát egy módszertani kísérlet, ami akár az előbbi kérdésre is választ adhat. Hasonló úton járt már korábban az idézett John Keegan is, aki szintén bírálta az általa vezéreknek nevezett hagyományos hadtörténetírást, nemcsak érzelemmentessége és szárazsága, hanem egyoldalúsága miatt is. Ehelyett egy sokkal elemzőbb, szélesebb érdeklődésű megközelítést javasolt: „Ami a csatákban közös, az az emberben rejlik: az emberek viselkedése, akik küzdenek [...]” Keegan számos olyan témát is felsorolt, amit tanulmányozni lehet a csatatéren (ám mégsem szoktak): a félelmet és a bátorságot, az engedelmességet és a kényszert, a vezetést és a lázadást, az erőszakot és a kegyetlenséget, a szolidaritást és a széthullást.

Magyarországon is volt azért néhány kezdeményezés e témában: *Budapest ostroma* című könyvében Ungváry Krisztián már egy egészen más megközelítést alkalmaz, amikor számtalan visszaemlékezésből és naplóból összeállítja a főváros ostromának történetét.¹¹ Csikány Tamás komáromi csatáról írt munkája is elmozdulást jelent egy másfajta hadtörténetírás irányába, mert igyekszik a keeganéhoz hasonló, forrásokkal megtámogatott elemzést adni a csata részleteiről.¹² De az általános magyar helyzetet jól szemlélteti az alábbi recenziórészlet:

„A mű annak az újfajta hadtörténetírásnak a szellemében fogant, amelyet elsősorban az angolszász hadtörténészek művelnek, s amely hazánkban sajnos szinte ismeretlen. A szerző a szemben álló hadseregek teljes keresztmetszetét bemutatva próbálja tárgyszerűen és adatokat közölve, ugyanakkor olvasmányos, élvezetes stílusban bemutatni a hadjárat eseményeit. A parancsnokokon és felső tisztikaron túl az egyszerű közlegények és altisztek mindennapjaiba is bepillantva érdekesítő módon gazdagodnak ismereteink a hadviselésről.”¹³

A csata (mint egyéni és kollektív élmény) mélyebb elemzése együttesen tehát sok új eredményt hozhat. Az elkövetkezendőkben azt igyekszem bebizonyítani, hogy ez a fajta szemléletmód nagyban rokonítható a mikrotörténeti megközelítéssel, illetve szeretném illusztrálni alkalmazhatóságát és eredményességét; mindezek igazolására két hadtörténeti munkát szeretnék bemutatni. Mind a két mű egy-egy csatából indul ki, és bizonyos mértékig a mikrotörténelem bázisán íródott, annak ellenére, hogy minden bizonnyal nem lehetne őket egyértelműen besorolni az irányzat emblematikus alkotásai közé. Sőt, az első mikrotörténelemnek nevezi ugyan magát, annak ellenére, hogy amikor íródott, még nem is

¹⁰ Gyáni 2007: 688.

¹¹ Ungváry 1998.

¹² Csikány 2003.

¹³ Bíró 2009: 874.

létezett ez az olaszokhoz köthető történetírói irányzat, a második meg sem említi a mikrotörténelmet, mégis oda sorolható.

Az először bemutatandó mű, az amerikai George R. Stewart könyve, a *Pickett's Charge* [Pickett rohama] az észak-amerikai polgárháború legfontosabb ütközetének, az 1863. július 1–3. között lefolytatott gettysburgi csatának a záróakkordját meséli el: Pickett konföderációs tábornok csapatainak hősies, ámbátor teljességgel hiábavaló rohamát az uniós állások ellen. A történet korán reggel kezdődik és a roham végéig, azaz késő délutánig tart, körülbelül tizenöt órát tekintve át. A csata ekkorra már harmadik napja dúlt, de a támadó konföderációs csapatoknak nem sikerült áttörniük a védelemben húzódtott északiak vonalát, sőt valójában még csak annyira sem tudták meggyengíteni őket a korábbi összecsapásokban, amennyire azt hitték, miközben a saját veszteségeikkel kapcsolatban szerették volna azt hinni, hogy azok nem jelentősek. Éppen eme tévhitek miatt rendelt a déliek főparancsnoka, Robert E. Lee aznapra is rohamot az uniós sereg centruma – Cemetery Ridge sáncai – ellen, bízva abban, hogy végleg megtörheti az ellenséget a csatamezőn, és egyben végre a háborút is lezárhatja. A támadás rosszul kezdődött, a két irányból tervezett manővert nem sikerült összehangolni, az egyik harccsoport már egész korán harcérintkezésbe került, míg a fő támadásra kijelölt Pickett-hadosztály meg sem érkezett a kijelölt helyére. Egészen későn, 13 óra körül, 30 fokos hőségben kezdtek csak el a támadás tüzérségi előkészítését. Ez volt a polgárháború legnagyobb tüzérségi összecsapása, összesen 250 ágyú dörgött a két oldalon. Ehhez képest csak szerény eredményeket értek el, ami jóval nagyobb problémát jelentett a délieknek, a konföderációs tüzéreknek ugyanis nem sikerült ártalmatlanná tenniük a védelem lövegeit a támadásra kijelölt szakaszon. A roham mindazonáltal megindult: 1600 méter szélességben nyomult előre 10 500 konföderációs katona (Pickett csapatait más alakulatokkal is kiegészítették), folyamatos ágyútűzben, illetve amikor kellően közel értek az uniós vonalakhoz, akkor már a kézfegyverek tüzét is állniuk kellett. Ennek ellenére elérték a több mint egy kilométerre lévő sáncokat, sőt egy ponton át is törtek rajtuk, de az áttöréskor megingó uniós védvonal csapatai végül ellentámadásba lendültek és visszaverték a rohamot, döntő csapást mérve a támadó erőkre. A megsemmisítő vereség az egyik oka annak, hogy ez a roham olyannyira kiemelkedő szerepet kap az egész polgárháborús diskurzusban: a támadók 6467 főt veszítettek (halottakban és sebesültekben), ami 62%-os veszteséget jelent, szemben az Unió körülbelül 1500 fős veszteségével, vagyis a roham megállításában részt vettek 25%-ával.

Valóban elmesélésre méltó történet ez, Stewart is így gondolta: az USA nagy drámája a polgárháború, e drámának a csúcspontja Gettysburg, Gettysburg tetőpontja pedig Pickett rohama. Ehhez még hozzátehetjük, hogy a tetőpont valójában egy téves értékeléseken és inkább vágyakon alapuló, eleve reménytelen és kétségbeesett kísérlet volt – hasonlóan a tragédiák eleve kudarcra ítélt hőseinek történeteikhez. Természetesen itt sem hiányozhatnak a hősies, ám végül elbukó szereplők, mindkét oldalon hosszan lehet sorolni a kétségkívül bátor katonákat. A fentiek együttesen járultak hozzá ahhoz, hogy a téma azóta is változatlanul

népszerű, elég csak az elektronikus könyvkereskedelmi cégek oldalain rákeresni a rohammal kapcsolatos könyvekre.

A munka 1959-ben, még a hagyományos hadtörténetírás korszakában íródott. Valóban magán is viseli annak számos jegyét, többek között például a mű eleji seregszemlét (részletesen bemutat minden alakulatot, továbbá az összes tábornokot és vezénylő tisztet is). A könyv alcíme viszont a következő: *A Microhistory of the Final Attack at Gettysburg, July 3, 1863*. Stewart anélkül adta ezt az alcímet, hogy bármit is sejtethetett volna az 1970-es évek olasz történészeinek új elképzeléseiről. Stewart magyarázata az elnevezésre: „Let us approach the charge as a microcosm, by looking minutely and carefully at a period of few hour.” [Tekintsük a rohamot úgy, mint egy mikrokozmoszt, és vizsgáljuk meg aprólékosan egy néhány órás időszakának minden percét.]¹⁴ Ennek megfelelően írta meg munkáját: a csata bemutatása közel 50%-át teszi ki az amúgy 300 oldalas könyvnek.

Tényleg mikrotörténelem lenne Stewart munkája? Egyáltalán, mitől lesz valami mikrotörténelem? Itt az ideje definiálni, mire is gondolok, amikor e terminust használom. Anélkül, hogy itt az összes eddig kidolgozott elméletet megemlíteném, csupán a számomra leginkább szimpatikus definíciót fejtem ki. Giovanni Levi 1985-ben készült *Egy falusi ördögűző és a hatalom* c. munkájában azt írja vizsgált témája – de egyúttal minden korszak – társadalmáról: semmi sem gátolhat minket, kutatókat abban, hogy „a társadalmat aktív és minden ízében tudatos társadalomnak tekintsük, társadalmi rendszerét pedig a viselkedések és döntések valamely kifejelett, ám korlátozott racionalitás keretében megvalósuló interakció eredményének”.¹⁵ Első pillantásra úgy tűnhet, hogy pont ezeket a korlátozott racionalitásra mutató, tehát a körülmények által beszabályozott lehetőségeket egy csatamezőn egyáltalán nem könnyű feltárni. Hiszen talán éppen a hadseregek a leginkább szabályozottak, a lehető legkisebb teret engedve az önálló cselekvésre. A mikrotörténelem emblematikus oximoronja, a „kivételesen normális” fogalma segíthet e kérdés továbbgondolásában. Edoardo Grendi olasz mikrotörténész meghatározása szerint a kivételes esetek elemzésével a múltnak mélyebb, addig talán rejtett részletei is feltárulhatnak. A kivételes esetünkben a csata lenne, amely viszont éppúgy része a mindennapok világának (legalábbis a 20. század második fele előtt, európai szemszögből). Ugyanakkor viszont kivételesek lehetnek a csata résztvevői is, hiszen a speciális helyzetben máshogy viselkednek, ebből a másmilyen viselkedésből pedig képet lehet alkotni a világukról. Vagyis a viselkedéseket és döntéseket, amiket Levi kiemelten fontosnak tart, pontosan meg lehet figyelni a csatamezőn is. A mikrotörténelem pont az ilyen irányú vizsgálódások miatt helyezi előtérbe az individuumot: „A mikrotörténelem arra törekszik, hogy ne áldozza fel az egyedi elemeket a szélesebb általánosítás oltárán, s hangsúlyozza az egyéni életeteket és eseményeket.”¹⁶ Ezen a ponton eljutunk oda, hogy az emberek jelentik azt a megközelítési pontot, ami kimaradt

¹⁴ Stewart 1959: xii.

¹⁵ Levi 2001: 40.

¹⁶ Levi 2000: 142.

a korábbi hadtörténetekből, és Stewart éppen arra tett kísérletet, hogy megtalálja az embereket a tömegben. Felismert egy olyan tételt, ami alapvető a mikrotörténelemben is: a csata addig elhanyagolt résztvevőit is bevonja, alacsonyabb rangú tiszteteket, altiszteteket, sőt, ha lehet, akkor a közkatonákat is, vagyis nemcsak az irányítókat, hanem az irányítottakat is.

1959-ben megjelent egy másik könyv is, aminek az alapgondolata ugyanaz volt, mint Stewart munkájának. Cornelius Ryan *A legbósszabb nap* című kötete az 1944-es szövetséges partraszállást dolgozta fel, és saját bevallása szerint „[...] ami itt következik, az nem hadtörténet. Egyes emberek története: a szövetséges hadsereg katonáié, az ellenségé, akik ellen harcoltak, és polgári személyeké, akik belekeveredtek a D-nap véres forgatagába.”¹⁷ A fülszöveg szerint munkája dokumentumregény. A könyv (és Ryan következő, hasonló témájú művei is, mint például a *Messze volt a híd*) tulajdonképpen visszaemlékezésekből épül fel: több száz résztvevő nyilatkozik (vagy írta meg korábban a visszaemlékezéseit), és ebből áll össze a történet. Mind a két oldal szót kap benne, a szövetséges és a német is. Ryan arra helyezi a hangsúlyt, hogy az emberek által alkotott képet próbálja visszaadni, vagyis hogy a résztvevők mit érzékeltek a háborúból (mint ahogy Gyáni Gábor is Brodarics tapasztalatainak tükrében szeretné látni a mohácsi csatát).

Stewart, bár egyáltalán nem biztos, hogy olvasta Ryant, egyértelműen mind a két oldalt alaposan szemrevételezi és bemutatja. Pontosan úgy, ahogy Ryan: a lehető legtöbb forrást használja fel, és ha valakiről fennmaradt valami – napló, levél, emlék, azt beemeli a narratívájába. Mindketten túllépnek az eseményen: egyiküknél sem maga a csata a lényeges, hanem a résztvevői. Ezen a módon tényleg el tudja érni azt a hatást, még ha kicsit teátrálisan is hangzik, mintha a katonák által észlelt eseményeket látnánk mi is.

Egyébiránt egyikük sem volt történész: Stewart író történeti érdeklődéssel, míg Ryan újságíró, aki előbb Patton tábornok seregében tudósított a háborúról, majd a csendes-óceáni hadműveletekben vett részt, a háború bejezése után pedig szerette volna megírni a saját verzióját (figyelemreméltó, hogy műveinek többsége az európai hadszíntérrel foglalkozott, talán azért, mert elég későn kapcsolódott be a japánok elleni harcokba és így az ottani élményei már nem voltak olyan meghatározóak). Talán pont ez az oka, azaz hogy nem voltak hivatásos történészek, hogy képesek voltak valami újszerűt írni és érzékenyebbek voltak az emberek iránt, ezért tudtak többet adni a hagyományos megközelítéseknél. Ezzel persze nem feltétlenül azt akarom mondani, hogy ezentúl jobb lenne, ha írók foglalkoznának történelemmel, bár szemmel láthatóan van jelentősége a kérdésnek.

Ezek után vegyük szemügyre a másik ígért hadtörténeti munkát, amit már egy professzionális történész írt. Peter Englund könyve, a *The Battle That Shook Europe – Poltava*, 1988-ban jelent meg. A poltavai csatát XII. Károly svéd király és I. (Nagy) Péter orosz cár erői vívták a mai Ukrajna területén (akkor még Nagy Péter Oroszországnak része volt) 1709. június 27-én (ami július 8-a

¹⁷ Ryan 1985: 7.

a Gergely-naptár szerint). A történetet ő is in medias res kezdi, a csata napjával. Az előzményeket visszatekintve bontja ki, azaz hogy miként és miért is kerültek a svéd csapatok Oroszországba, és beszámol a balti háború addigi történéseiről is. Érdekes módon itt is kiemelt szerepet kap a katonák hite, bár itt a vallásos hit lesz az érdekes. A svédek propagandájának ugyanis alapvető eleme volt, hogy ők isteni segítséggel tudták birodalmukat létrehozni és katonai sikereik hasonlóak Izrael népének ószövetségi győzelmeihez. Az egyik svéd káplán azt magyarázza a katonáknak, hogy ha megfordítják a Russia szót, akkor Assurt kapnak, azaz Izrael legnagyobb ellenségének nevét. Többek között ez az önmagukba vetett hit adott erőt a skandináv katonáknak az oroszok elleni hadjárat során. Aztán újra eljutunk a csata napjához és ekkortól a szerző aprólékosan ismerteti az eseményeket, hogyan próbálták meg a számbeli hátrányban lévő svédek éjszakai előrenyomulással megszerezni a váratlan támadás előnyét. Hajnalban az orosz tábornok védő kis erődök elleni támadással kezdődött meg a csata, de megakadt a támadás, a svédek folyamatos ágyútűzben találták magukat, miközben saját tüzerességük hátramaradt, és nem volt képes számottevő támogatást nyújtani. Elértek ugyan kisebb részsikereket (néhány kiserődöt elfoglaltak), de közben a négy támadó oszlopból álló főerő egy része elszakadt a többiektől és fogságba esett. Miközben erre az alakulatra vártak a főerők (még nem tudták, hogy hiába), az oroszok kivonultak a táborukból és csatarendbe fejlődtek, így körülbelül 20 000 katonájuk került szembe 4000 svéd gyalogossal. A svédek mégis nekilendültek, és majdnem megvalósították a lehetetlent: a folyamatos tűzben eljutottak az oroszokig és visszanyomták őket. Az orosz vonal azonban jóval szélesebben húzódtott, így a szárnyak megkezdték a svédek bekerítését. Ahhoz, hogy ezt elkerüljék, illetve a támadás elmélyítéséhez és az orosz vonal felgöngyölítéséhez szükség lett volna a lovasságra is, ami viszont a reggeli harcokban szétzilálódott, így csak részlegesen tudta ellátni feladatát és azt is megkésve: a svéd gyalogságot addigra végképp megtörte a főlény és menekülni kezdtek. A 19 700 fős svéd seregből 6900 elesett. A sebesültekkel és foglyokkal együtt 57%-os veszteséget szenvedtek.

Englund ezen az egy csatán keresztül akarja bemutatni a teljes hadjáratot. Nem elemezi a szituációt, hanem a svéd ambíciók bukását kívánja megjeleníteni. A végzettség már a mű elején is megjelenik, amikor Lewenhaupt tábornok (aki egyébként az egyik főszereplő) egy sapkájába bújít menyétet kerget és sikerül is csapdába ejtenie. Miközben az állatot vizsgálgatja, az jut eszébe, hogy pont olyan, mint az oroszok csapdjába esett svéd hadsereg. A könyv utolsó mondatai pedig a következők (az *Epilógus* előtt):

„Two clerks, Granberg and Thun, set fire to voluminous stacks of paper and watched them dissolve to soot and ashes in the flames. Baltazar Thun noted that several swatches on the pyre had been drafted by the king's minister of propaganda, Olof Hermelin. In the warm air thin wreaths of smoke drifted from the piles of pamphlets and dispatches telling of Sweden's glory and power.” [Két hivatalnok, Granberg és Thun, tüzet rakott a terjedelmes papírkötegekből és figyelte, hogyan

emészti azokat hamuvá és korommá a lángok. Baltazar Thun észrevette, hogy számos kötet a király államminiszterétől, Olof Hermelintől származott. A meleg levegőben vékony füstkoszorúk kavargtak a svéd dicsőségről és nagyságról írt fogalmazványokból és jelentésekből.]¹⁸

A felfokozott drámaiság tehát e könyvből sem hiányzik. Érdekes itt is megvizsgálni a csata kötetbeli kifejtésének terjedelmét: valamivel több mint 50%-a a könyvnek. Nem véletlen, hiszen Englund is a csatát tekinti az alapnak, abból indul ki, sőt kifejezetten a csatára koncentrálnak. Stewart még a hagyományos mintát követte: először bemutatja mind a két oldalt, aprólékosan felsorolja az egyes alakulatokat, hogy aztán mire a történetben is eljut hozzájuk már erőlködni kell az olvasónak, hogy felidézze, mit is kell róluk tudnia. Englund máshogy áll hozzá, amikor a történetben elér egy fontosabb alakulathoz, akkor beszél róla. Pontosan ezt teszi az egyéb történetekkel is. Megvizsgálja a katonák kegyetlenkedéseit, azt, hogy a támadóknak milyen pszichológiai előnyük származott abból, ha ők indítottak támadást – ez indokolja a teljesen kilátástalan helyzetben is megindított rohamot. De magyarázatot keres arra is, hogy miért a menekülés a legveszélyesebb tett a csatamezőn, mesél a katonatisztek barátkozásáról két csata között, egyszóval számos olyan kérdést is megvizsgál, ami a hagyományos hadtörténetírást kevésbé foglalkoztatta, de épp ez a fajta megközelítés és ezek a témák azok, amiket a mikrotörténelem fontosnak tart. Nem az események, hanem sokkal inkább a visszaemlékezések, az „egyes emberek” történetei alakítják a könyvet; az olvasónak olyan érzése támad, mintha a sok kis sztoriból gombolyodna a történet fonala. E könyvben nincsenek alapos elemzések a hátországról, a műből még a fegyverek és haditechnikák, sőt, az alakulatok hosszadalmas és aprólékos bemutatása is hiányzik. De mondhatjuk azt is, mivel az eseményeket már elmondták korábban, a csata menetrendje ismert, valami mást kell bemutatni. Valamit, amit addig nem vizsgáltak. De hát nem pont ez a mikrotörténelemnek is a kiindulópontja?

Figyelemreméltó, hogy a csata mind a nyolc, illetve a visszavonulás négy fejezetének címe is egy-egy idézet valamelyik résztvevő visszaemlékezéséből. Magyarán számos forrása van. Persze a források esetében gondot jelenthet egyrészt a rendelkezésre álló mennyiségük, másrészt hogy kik is írták azokat. Nyilvánvalóan, ha a történész nem tud beszélgetni a túlélőkkel és résztvevőkkel (mint ahogy tette azt Cornelius Ryan), akkor csak az írásos és képi ábrázolások maradnak számára. A kötelező oktatás elterjedése előtt azért közel sem mindenki volt képes leírni a visszaemlékezéseit, javarészt inkább csak a tisztek. Tehát a visszaemlékezések főleg az ő tollukból származnak, és könnyen lehet, hogy a közkatonák nézőpontját így sem fogjuk megtalálni, hiába is keressük. De Poltavánál az alacsonyabb rendű tisztekről és altisztekről is rengeteg információval bír Englund, és még a közemberek is előtűnnek nemegyszer. Englund munkájának egyetlen nagy hiányossága, hogy nem vizsgálja az orosz oldalt: csak a svéd forrásokból

¹⁸ Englund 2009: 247.

dolgozik, az oroszok szinte alig jelennek meg elbeszélésében, körülbelül éppen annyit, amennyit egy hagyományos hadtörténeti munkában szánnának rájuk. Épp ezért elég éles a különbség a két résztvevő fél bemutatása között, ugyanis az oroszokat valójában nem mutatja be. E téren Stewart egyértelműen többet tud adni, hiszen mind a két oldalt alaposan körbejárta, mind a két oldal fennmaradt forrásait tanulmányozta, és így mind a két oldal résztvevőit megismerjük.

Ennek okán megint visszakanyarodhatunk oda, ahol Stewartot és művét elhagytuk: a szereplőkhöz. Nyilvánvalóan mindkét munkában különösen hangsúlyos a vezetők bemutatása. Akárcsak egy hagyományos hadtörténetben. Amiben mégis mások, hogy egyik szerző sem fejezi be a tábornokok csoportjánál a katonák bemutatását, hanem igyekszik megmutatni a tiszteket, sőt néha még a közkatonaikat is. Például a poltavai svéd előrenyomulás során elszenvedett rendkívül nagy veszteségeket Englund azzal is érzékelteti, hogy számos megsebesült katonát említ meg név szerint, így a 28 éves östgöti regiment tisztjét, Carl Fredrik Tollt Upplandból, akiről kiderül, hogy már hat éve is megsebesült, és balszerencséjére most is. Vagy ott van Lorentz Gustaf Lillienwald szállásmester, aki 27 éves, Kälinge faluban született, Tibble plébániához tartozott, 15 éve szolgált trombitásként, és számtalanszor megsebesült. A szerző ír Robert Muhl veterán kapitányról is, akinek élethalálharcát az orosz lovasokkal szintén aprólékos részletességgel mutatja be.

Englund mindent el akar mondani, amit csak megtalált. Több száz név bukkan fel írásában, amelyek megteremtik a mozgalmasság, élettel telítettség érzetét. Attól, hogy olyan sokszor név szerint szerepelnek a katonák, nem alakul ki az az érzés, hogy statiszták harcolnak, akiknek a tragédiája csak a könyv legvégén, a veszteséglista olvasása közben derül ki – ha kiderül egyáltalán. Ez az érzelmi többlet látszólag persze nem ad hozzá semmit a történehez: a konföderációs csapatok végül elveszítik a háborút és a „Dél” elbukik; a svédek elveszítik a csatát és ezzel megrendül a baltikumi, illetve egyúttal nagyhatalmi helyzetük. Visszaültenék a már említett Cornelius Ryan könyvére: hasonlóan próbálja ő is érzékeltetni a csata forgatagát. Számos katonával beszélt, és nemcsak a főisztekkel, hanem a legalacsonyabb beosztásúakkal is. Ebből aztán hasonló helyzet alakult ki, mint Stewartnál, vagy még inkább Englund munkájában, azaz a résztvevőkön keresztül követhetjük a csata menetét, amennyire csak a források azt megengedik.

Itt tehát nem is annyira a rekonstruálás/konstruálás kérdése vagy menete válik fontossá, hanem a csata „élményének” a megjelenítése. Adódik a kérdés, hogy akkor nem is lehet összevetni a hagyományos csataleírásokkal? A hagyományos leírások szárazak, elvesznek az elemzésben, számukra a csata menete és végeredménye a legfontosabb, viszont tagadhatatlanul pontos képünk lesz általában az összecsapásról, igaz, azt egy pillanatig sem szabad(na) elfelejteni, hogy ez a „pontos kép” részben csak a szerző és az olvasó fantáziájának a terméke. Azonban e verziókból a résztvevők többsége többnyire kimarad, mintha ott sem lettek volna. Néhány tábornokot látunk és arctalan, homályos tömegeket. Nem alakul ki kapcsolat a szereplőkkel, épp ezért nem is érint meg minket annyira, ha azt

olvassuk, hogy a rohamban az alakulat fele meghalt vagy megsebesült. Szomorú dolog, mert tudjuk, hogy sok ember életéről van szó, de nem igazán vagyunk képesek ezt átérezni. Ha viszont neveket kapunk, illetve információkat az életük-ből, akkor máris megváltozik a szöveg hatása. Éppúgy, mint egy dráma vagy film esetében, ha a karakterek kidolgozottak, ha van mélységük, akkor kialakulhat valamilyen kötődés az olvasó-néző és a szereplők között, ha ez hiányzik, akkor felszínes darabról beszélünk. Ha arctalanok és névtelenek a résztvevők, vagy tipikusak, akkor ez a kötődés nem alakulhat ki. Ki sajnálná a 11. alabárdost? Ha viszont tudjuk, hogy hány éves volt a 11. alabárdos, honnan jött, mióta szolgált a seregben, milyen sebeket kapott korábban, mekkora zsoldot húzott, akkor máris létrejön valamilyen kötődés, még ha nem is túl erős. És pont eme kis kötődésekkel teremti meg az író (vagy a rendező) a csata élményszerűségét. Azt, hogy az olvasó-néző mégiscsak átérezze, amennyire ez lehetséges, a csata valóságát és tragédiáját. És különben is, ha nem lehet egy ütközet eseményeit pontosan elbeszélni, akkor nem éppen az lehet az egyik megoldás, hogy legalább annak forgatagát és áttekinthetetlenségét bemutassa a történész?

A mikrotörténelem talán legismertebb sajátossága a látószög váltogatása. Ezt egy csata esetében is meg lehet persze valósítani, de a bemutatott két munka épp nem erről szól. Van viszont még egy olyan szempont, ami alapján jogosnak érzem, hogy a két művet mikrotörténetinek nevezsem. Ez a cseppben a tenger, vagy *mise en abyme*, vagy az önhasonlóság elvéből indul ki, azaz a munkák egy részlet alapján törekednek az egész bemutatására. E könyvekben nem az előzmények, és nem is a következmények a legfontosabbak, még csak nem is az egész háború – bár kétségkívül azokról is írunk –, hanem az, ami a csatán keresztül feltárul. A csata az a rész vagy részlet, amiből kibontják a megértést. Ha úgy tetszik, akkor a behatolási pont, vagy a villámfény, ahogyan azt a Boyer–Nissenbaum szerzőpáros nevezi a *Boszorkányok Salemben* című munkájában. A mikrotörténelem általában azt a módszert követi, hogy egy kevésbé ismert esemény kapcsán próbál meg leásni az alapokig és valamilyen általános modellt vagy tendenciát találni. Soha nem öncélú azonban a mikrovizsgálat, mindig a nagyobb összefüggések feltárására törekszik. Stewart és Englund könyveiben a villámfényt a csaták adják, amelyek ugyan nem éppen kisléptékű események, kevésbé ismertnek sem nevezhetnénk őket, de nagyon rövid ideig tartanak és a háborúknak valóban csak részei. Így tehát a csata lesz a villámfény, és annak résztvevői, illetve viselkedésük az, akiket és amit megvilágít. A csatán keresztül látjuk, hogyan viselkednek résztvevőik egy az életük nagyobb részétől gyökeresen eltérő közegben, de ugyanakkor ez is az életük része, hozzájuk tartozik, sokkal természetesebben illeszkedik hétköznapjaikba, mint mondjuk a 20. század második felének európai lakosaiéba (újabb megerősítése a kivételesen normális fogalmának). Keegan elemzéseiben ilyen viselkedés például a bátorság vizsgálata, hogyan viszonyultak ahhoz a korabeli emberek, mi számított bátorságnak?¹⁹ Újra felmerül a másik

¹⁹ Keegan 2000: 313–325.

kérdés is: nem kellene jobban odafigyelni a résztvevőkre ahelyett, hogy a klaszszikus szabályok szerint mindig értelmeznénk és kritizálnánk őket?²⁰ Éppen úgy, ahogyan teszi azt Stewart és Englund.

A csata olyan, mint egy bál, mondta Wellington. A történészek (és igazság szerint mindegyik, nem csak a hadtörténészek) viszont mindig arra törekednek, hogy mégiscsak valami rendet teremtsenek a kaotikus események sorában. De a nehézséget lehet jelezni. Stewart tisztában volt ezzel és meg is mutatta az olvasónak: könyve negyedik fejezetének címe *Between the Signal-shots*. Ez a leg-rövidebb fejezet az egész könyvben, alig két oldal. Arról szól, hogy a csata kezdő-lövés (tehát az első leadott ágyúlövés) hova is csapódott be. Stewart a fejezet címében valamiért mégis többes számot használt, annak ellenére, hogy kezdő-lövésből csak egy volt; a többes szám oka, hogy öt különböző visszaemlékezést talált a lövés eredményéről. Öt eltérő véleményt, amelyek mind máshogy emlékeztek arra a bizonyos egyetlen kezdőlövésre. Ahogyan Stewart megjegyezte: „As to where it hit, the author (being devoted to accuracy) is happy to be able to provide no fewer than five well-authenticated testimonies – thus perhaps indicating that by some miraculous intervention in favor of the Confederacy the power of this single cannon-shot was multiplied, in mid-air.” [A becsapódásról a szerző (a pontosság elkötelezettjeként) nem kevesebb, mint öt igazán hiteles tanúságot tud örömmel felmutatni – így talán megmutathatja, hogyan sokszorozódott meg bizonyos csodás beavatkozások révén a konföderáció egyetlen ágyúlövésének ereje a levegőben.]²¹ Melyik vélemény az igaz? A szerző nem ad rá választ („The author offers no comment”²²), hanem az olvasóra bízta, válassza azt, amelyiket akarja – ha akar egyáltalán választani. Vagy elfogadja, hogy minden bizonytalan és csak észrevételek, benyomások vannak, ezekből kreálhatunk utólag sorrendiséget és rendet, de az már valami egészen más lesz.

A fentiekből talán egyértelmű lehet már az olvasó számára a véleményem: nem hiszem, hogy bárminek is elbeszélhető lenne a hiteles története, így természetesen egy csatáé sem.²³ Nem beszélhető el, mert nincs igazán szabályos menete, és még a résztvevők sem láthatták át az egészet egyben, sem a parancsnokok, akik megpróbálták irányítani, sem az alacsonyabb beosztású tisztek vagy éppen a köz-katonák. De ugyanígy mi is képtelenek vagyunk azt egy szabványos narrációval előadni. Senki sem képes a teljes csatát átlátni. Akkor pedig miért ne próbálhatnánk ki egy másik, semmivel sem működésképtelenebb megoldási lehetőséget? Hagyjuk a szigorú és pontos rend iránti teljesíthetetlen vágyat és higgyük el, hogy a sok kis esemény mégiscsak alkalmas lehet a csata megjelenítésére. Egyik bemutatott munka sem kapcsolta ki az elbeszélésből az eseményeket, és természetesen van rendszer is a narratívájukban – de közel sem ez a legfontosabb. Szergej Bondarcsuk *Waterloo* című filmjében is éppen ez ragadja meg a néző figyelmét.

²⁰ Gyáni 2007.

²¹ Stewart 1959: 125.

²² Stewart 1959: 126.

²³ Vö. Gyáni 2007.

Sok apró esemény pörög a vásznon, amelyek mögött háttérbe szorul a csata lefolyása is, de közben mégis ott van, csak a hangsúly máshova helyeződött. Képeket látunk, döntéseket és cselekvéseket – és embereket. Ez az, amit Bondarcsuk látni akart. És ez az, amire a fent bemutatott két munka is törekedett.

Nem azt állítom, hogy a mikrotörténelem lenne a hadtörténetírás megújítása kapcsán az egyetlen üdvözítő megoldás. Egyetértve Jacques Revellel, én is csak „tünet”-nek tartom, számos jó gondolattal és kísérlettel, amit a kifáradt hagyományos történetírás megszívlelhet.²⁴ Ugyanakkor miért ne jelenhetne meg ez a tünet a hadtörténetírásban is? Ki tudja, hatására talán a hadtörténetírás is újra elfogadott műfajjá válhatna, méltó régi nagy híréhez.²⁵ Talán.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bíró Teofil 2009: Adam Zamoyski: 1812. Napóleon végzetes oroszországi hadjárata. *Hadtörténelmi Közlemények* (122.) 3. 873–879.
- Csikány Tamás 2003: *Csata Komáromnál 1849. július 2-án avagy a szabadságharc harcászata*. Budapest.
- Gebei Sándor 2009: 1709. június 27. (július 8.) – Poltava. *Hadtörténelmi Közlemények* (122.) 4. 903–939.
- Gyáni Gábor 2007: Elbeszélhető-e egy csata hiteles története? Metatörténeti megfontolások. In: Uő.: *Relatív történelem*. Budapest, 220–240.
- Englund, Peter 2009: *The Battle that shook Europe. Poltava and the Birth of the Russian Empire*. London.
- Keegan, John 2000: *A csata arca. A közkatonák háborúja, 1415–1976. Agincourt, Waterloo és a Somme*. [Debrecen.]
- Levi, Giovanni 2000: A mikrotörténelemről. In: Sebők Marcell (szerk.): *Történeti Antropológia*. Budapest, 127–146.
- Levi, Giovanni 2001: *Egy falusi ördögűző és a hatalom*. Budapest.
- Perjés Géza 1979: *Mohács*. Budapest.
- Pollmann Ferenc 2008: „Marcona” történelem: hadtörténetírás határon innen és túl. *Korall* (9.) 33. 120–128.
- Revel, Jacques 2001: Történelem földközelségből. In: Levi, Giovanni: *Egy falusi ördögűző és a hatalom*. Budapest, 5–35.
- Ryan, Cornelius 1985: *A leghosszabb nap. 1944. június 6.* Budapest.
- Szakály Ferenc 1977: *A mohácsi csata*. 2. kiadás. Budapest.
- Stewart, George R. 1959: *Pickett's Charge. A Microhistory of the Final Attack at Gettysburg, July 3, 1863*. Boston.
- Ungváry Krisztián 1998: *Budapest ostroma*. Budapest.

²⁴ Revel 2001: 5.

²⁵ A hadtörténetírás magyar és külföldi szakmai megítéléséhez: Pollmann 2008: 122.